

УДК 347.424; 336.717.3

*О. О. Осінова, асистентка кафедри цивільно-правових дисциплін та банківського права
ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України"*

ФОРС-МАЖОРНІ ОБСТАВИНИ В ДОГОВОРІ БАНКІВСЬКОГО ВКЛАДУ (ДЕПОЗИТУ)

Стаття присвячена дослідженню юридичної природи та змісту форс-мажорних обставин в договорах банківського вкладу (депозиту) як підстав для звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення умов договору.

Ключові слова: форс-мажорні обставини, непереборна сила, договір банківського вкладу (депозиту), звільнення від цивільно-правової відповідальності, банківські установи.

Стаття посвящена исследованию юридической природы и содержания форс-мажорных обстоятельств в договорах банковского вклада (депозита) как оснований для освобождения от гражданской ответственности за нарушение условий договора.

Ключевые слова: форс-мажорные обстоятельства, непреодолимая сила, договор банковского вклада (депозита), освобождение от гражданской ответственности, банковские учреждения.

Постановка проблеми. В теорії банківського права ще недостатньо досліджені питання щодо віднесення непереборних подій до форс-мажорних обставин в договорах банківського вкладу (депозиту), залишається неоднозначною судово-практика. Зазначена проблема набуває актуальності для багатьох фізичних та юридичних осіб, які є вкладниками, в умовах фінансових криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема форс-мажору (непереборної сили) як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності вивчалася такими українськими вченими, як: Н. Гаук [1], В. Примак [2], О. Хлоп [3] та інші. Найбільш ретельно досліджувалися питання стосовно загальних ознак форс-мажору та його співвідношення з непереборною силою.

Ступіною виявляється думка тих дослідників, які відмежовують форс-мажор і непереборну силу, відносячи до форс-мажорних обставин ті, які

"визначаються за взаємною згодою сторін і є певним переліком обставин на відміну від непереборної сили, чого при характеристиці останньої бути не може і яка охоплюється загальним для всіх визначенням" [3, с. 114]. Такий висновок узгоджується з положеннями ст. 627 ЦК України, за якою сторони є вільними в установленні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Оскільки чинний ЦК України в п. 1 ч. 1 ст. 263 визначив непереборну силу як "надзвичайну або невідворотну за даних умов подію", зазначивши її в ч. 1 ст. 617 як підставу для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, то стосовно визначення в цьому самому понятті "форс-мажор" та юридичних наслідків у разі його настання законодавець мовчить. Зазначене свідчить, що "непереборна сила" та "форс-мажор" різні юридичні поняття, і що конкретний перелік форс-мажорних обставин

як підстава для звільнення від цивільно-правової відповідальності може визначатися сторонами договору під час його укладення. Тому надалі в межах цієї статті форс-мажорні обставини будуть вважатися такими, що не отожднюються з обставинами непереборної сили.

Виклад основного матеріалу. В Україні діє 253 нормативно-правові акти, в яких згадується термін "непереборна сила" та 272 нормативно-правові акти, де згадується термін "форс-мажор" або "форс-мажорні обставини", 16 з них стосуються саме банківської діяльності, при цьому однозначне визначення обставин форс-мажору відсутнє. В одних випадках поняття "форс-мажорні обставини" отожднюються з непереборною силою, а в інших під ними розуміється лише стихійне лихо, інколи непереборна сила отожднюється зі стихійним лихом чи з надзвичайними обставинами, які не є стихійним лихом (акти органів державної влади, неплатоспроможність, страйки, оголошення війни, військові дії, мобілізація, повстання).

Проаналізуємо деякі нормативно-правові акти, що стосуються саме обставин форс-мажору в діяльності банків. Так, Законом України "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті" від 23.09.1994 з наступними змінами хоча і не дається визначення обставини форс-мажору або приблизного їх переліку, але в ст. 6 цього Закону визначено, що "підтвердженням форс-мажорних обставин є відповідна довідка Торгово-промислової палати України або іншої уповноваженої організації (органу) країни розташування сторони договору (контракту) або третьої країни відповідно до умов договору". Тобто формулюванням "відповідно до умов договору" законодавець мав на увазі, що документи, що підтверджують настання форс-мажорних обставин, і, відповідно, перелік таких обставин повинні визначатися умовами договору. Подібні положення містять і п. 1.14 Постанови Правління Національного банку України від 17.06.2004 № 270 "Про затвердження Положення про порядок отримання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів і надання резидентами позик в іноземній валюті нерезидентам".

П. 7 "Пояснень щодо заповнення форми № 531 (Звіт про резидентів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які перевиклиди встановлені законодавством строки розрахунків за експортними, імпортними операціями)", затверджених постановою правління Національного банку України від 19.03.2003 № 124 "Про затвердження правил статистичної звітності, що

подається до Національного банку України "частина П)" до форс-мажорних обставин прямо віднесено економічна криза та стихійне лихо. При цьому перелік таких обставин залишається відкритим, на що вказує слово "тощо".

Цікавим є той факт, що Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затверджене постановою правління Національного банку України від 03.12.2003 № 516, не містить ані визначення форс-мажорних обставин стосовно операцій цього виду, ані приблизного їх переліку. Натомість п. 5 додатків № 1, 5, 6, 10 до Інструкції про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті, затвердженої постановою правління Національного банку України від 16.08.2006 № 320 (далі – Інструкція № 320), приєднані саме форс-мажору, під яким розуміються причини, що перебувають поза сферою контролю сторони, яка не виконала договір. Такі причини включають стихійне лихо, надзвичайні погодні умови, пожежі, війни, страйки, військові дії, громадські заворушення, але не обмежуються ними. Таким чином, законодавець закріплює однаковий перелік форс-мажорних обставин, які є спільними для таких договорів у банківській діяльності, як: договір про кореспондентський рахунок у Національному банку (додаток № 1 до Інструкції № 320), договір про розрахунково-інформаційне обслуговування в системі електронних платежів Національного банку України та надання послуг системою електронної пошти Національного банку України (додаток № 5 до Інструкції № 320), договір про використання криптографічних засобів захисту інформації в системі електронних платежів Національного банку України (додаток № 6 до Інструкції № 320), договір про надання послуг системою електронної пошти Національного банку України (додаток № 10 до Інструкції № 320). Аналогічний перелік обставин форс-мажору закріплений і в п. 5.1 Додатку № 1 до Правил організації захисту електронних банківських документів з використанням засобів захисту інформації Національного банку України, затверджених постановою правління Національного банку України від 02.04.2007 № 112 (далі – Правила № 112).

Деяко ширший перелік форс-мажорних обставин наведено у п. 4.3 "Положення про депозитарну діяльність Національного банку України", затвердженого постановою правління Національного банку України від 19.03.2003 № 114 (далі – Положення № 114), а саме на відміну від

Інструкції № 320 та Правил № 112 до нього входять не "надзвичайні погодні умови", а просто "погодні умови", також у цьому переліку прямо не зазначені "війни" та "військові дії", а замість "громадських заворушень" йдеться про "втручання органів державної влади". Знову ж таки перелік форс-мажорних обставин не є вичерпним. Крім цього, зазначеним Положенням форс-мажор ґрунтується з непереборною силою, про що свідчить наступне формулювання: "У разі виникнення форс-мажорних обставин, тобто дії непереборної сили, що не залежать від волі Сторін (стихійні лиха, погодні умови, пожежі, страйки, втручання органів державної влади тощо)" (п. 4.3 Положення № 114).

Під час визначення переліку обставин, що можуть бути віднесені до категорії форс-мажорних, доцільно звернути увагу і на розуміння форс-мажору в п. "г", "ґ" та "д" п. 4 Положення про забезпечення безперервного функціонування інформаційних систем Національного банку України та банків України, затвердженого постановою правління Національного банку України від 17.06.2004 № 265 (далі – Положення № 265). Так, за змістом цього Положення форс-мажорні обставини є надзвичайними ситуаціями, що виводять з ладу інформаційну мережу Національного банку в окремому географічному регіоні або в цілому; а також проблеми природного або техногенного характеру, терористичні чи політичні події.

Таким чином, перелік форс-мажорних обставин, визначених у наведених нормативних актах банківського законодавстві, є певною мірою суперечливим і невичерпним. Але в них закріплено право сторін на свій розсуд залежно від конкретних обставин включати чи не включати ті чи інші форс-мажорні обставини на свій розсуд до умов договору, дотримуючись принципів розумності, добросовісності та справедливості. Для кращого розуміння суті форс-мажору в договорах банківського вкладу (депозиту) слушно звернутися до судової практики, яка розцінює форс-мажорні обставини як обставини непереборної сили, однак рішення судів різних регіонів свідчать про неузгодженість та неузатеність судової практики в цій сфері, оскільки одні й ті самі обставини, як-то фінансова криза, зміни в законодавстві (випадання Національним банком України відповідної постанови), протиправні дії третіх осіб), різними судами розцінюються по-різному в залежності від включення чи невиключення їх до умов договору. В разі виключення їх до умов договору суди переважно розцінюють ці обставини як "форс-мажор" і відмовляють

у поверненні грошових коштів клієнтам банків. Тобто судова практика надає велике значення включенню чи невиключенню певної обставини до переліку умов договору, що звільняють від цивільно-правової відповідальності.

Так, рішенням Червонозаводського районного суду м. Харкова від 25.02.2009 у справі № 2-1124/09 [4] та рішенням Мелітопольського міськрайонного суду Закарпатської області від 23.03.2009 у справі № 2-1198/2009 [5] позовні вимоги вкладників до банків були задоволені, оскільки, на думку суду, зміни в законодавстві, зокрема видання Національним банком постанов щодо обмеження дострокового повернення коштів вкладникам не є форс-мажорною обставиною. Під час винесення рішення судді виходили з того, що постанови правління Національного банку України не є нормативно-правовими актами, Національний банк є особливим центральним органом управління і не належить до органів державної влади. Крім того, Постанова Правління Національного банку України "Про деякі питання діяльності банків" від 14.12.2008 № 413 на час розгляду справи в судах не була зареєстрована в Міністерстві юстиції України та (або) його підрозділах, тобто не є нормативно-правовим актом.

За схожих обставин у справі № 2-1391/2009, розглянутій 17.08.2009 Галицьким районним судом м. Львова [6], судом було відмовлено у задоволенні позову про стягнення коштів, внесених як вклад, мотивуючи своє рішення тим, що у договорах банківського вкладу (депозиту), підписаних сторонами, серед обставин непереборної сили (форс-мажору) були зазначені "рішення Верховної Ради або Уряду України, відповідних державних органів тощо, що роблять неможливим виконання стороною зобов'язань по Договору".

На нашу думку, правильною є правова позиція тих судів, які не вважають зміни у законодавстві, в тому числі видання Національним банком України різних постанов, форс-мажорними обставинами, якщо вони обмежують права вкладників розмір, розмір належними їм грошовими коштами. Такий висновок випливає з аналізу норм чинного законодавства, перш за все ч. 3 ст. 22 та ст. 41 Конституції України, за якими при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; право приватної власності є непогненим. Тобто права вкладника отримати свої грошові кошти на першу вимогу ні в якому-випадку не може бути

звужене, а тим паче обмежене виданням нормативно-правових актів, що не є законами, як-то постанови правління Національного банку України. В проплатному випадку у однієї зі сторін договору виникне істотна можливість зловживати своїми правами, уникнувши передбаченої законом і договором відповідальності.

З аналізу наведених правових норм вбачається, що видання Національним банком України постанов, якими обмежується право вкладника на повернення вкладу, не повинно вважатися форс-мажорною обставиною, адже відповідно до ч. 2 ст. 1060 ЦК України умова договору про відмову від права на одержання вкладу на першу вимогу є підкресленою. Банки лише можуть проводити роз'яснювальну роботу з клієнтами щодо недоцуження дострокового зняття коштів, але не відмовляти категорично в отриманні належних їм коптів. Тобто норми постанов Національного банку України в цій частині повинні носити рекомендаційний, а не імперативний характер.

Спирним також є питання стосовно того, чи може бути фінансово-економічна криза віднесена до форс-мажорних обставин. В судовій практиці на питання не знайшло однакової відповіді, хоча більшість судів схильється до думки, що кризові явища в економіці не є підставою для звільнення від відповідальності, якщо вони не включені в умови договору. Для прикладу можна навести рішення Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 15.04.2010 у справі № 10/11-10/17.

З наведеною позицією судів можна погодитися частково, оскільки фінансово-економічна криза не може відноситися до форс-мажорних обставин незалежно від того, чи була вона включена до змісту договору як підстава для звільнення від відповідальності чи ні, оскільки по суті це є відсутністю грошових коптів для плати процентів або доходу в іншій формі, як це впливає з аналізу ч. 2 ст. 617 ЦК України та ч. 2 ст. 218 ГК України. Тобто у даному випадку відсутність коптів у господарюючого суб'єкта для виконання ним своїх договірних зобов'язань є наслідком комерційного ризику. Звісно, будь-яка складна економічна ситуація негативно відображається на можливості банків належним чином виконувати свої обов'язки щодо повернення вкладів, але, враховуючи загальні засади цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), фінансові труднощі, викликані кризою в економіці, свідчать скоріше про істотну зміну обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору (ч. 1 ст. 652 ЦК України), а не про звільнення від відповідальності.

Іноколи у банківській діяльності трапляються такі ситуації, коли треті особи шляхом протиправних дій заволодівають грошовими коштами, внесеними вкладниками до банку, за допомогою крадіжки, шахрайства тощо. Нерідко такі протиправні дії вчинюються за участю працівника відповідного банку, оскільки у нього є доступ до здійснення банківських операцій. Саме тому протиправні дії третіх осіб, якщо вони є працівниками банку, де розміщений депозит, не можна вважати форс-мажорною обставиною. Наприклад, не можуть бути "форс-мажором" обставини, за яких працівник банку видав гроші вкладника за підробленим паспортом іншої особи, з якого перебував у злочинній змові, тому що банки у відповідності до чинного законодавства повинні забезпечувати додержання порядку здійснення касових операцій у національній та іноземній валюті, здійснювати належний внутрішній контроль за касовими операціями, а також створювати безпечні умови роботи з готівкою та її зберіганням (п. 8 Постанови Правління Національного банку України від 14.08.2003 № 337, якою затверджена Інструкція про касові операції в Україні).

В діючому законодавстві належним чином не врегульовано питання відповідальності банків у разі порушення своїх зобов'язань за договором банківського вкладу (депозиту). Цивільно-правова відповідальність банку повинна ґрунтуватися на принципі вини працівників банку. Закон лише передбачає створення резервних фондів для гарантування інтересів вкладників (ч. 3 ст. 36, ст. 57 Закону України "Про банки та банківську діяльність").

Висновки. Таким чином, пропонується законодавчо закріпити як окремі загальні поняття "непереборної сили та форс-мажору", так і вичерпні переліки обставин, які можуть бути непереборною силою та не можуть бути форс-мажорними для окремих видів договорів, стороню яких є банк (договір банківського вкладу (депозиту), договір банківського рахунку, договір кредиту), враховуючи їх специфіку. Для цього треба внести зміни до ч. 1 ст. 263 ЦКУ щодо розмежування понять непереборної сили та форс-мажору і доповнити ст. 58 Закону України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 пормото, згідно з якою банк не звільняється від відповідальності у разі видання регулятивних актів НБУ, якими обмежується право вкладників на повернення вкладу; протиправних дій третіх осіб, якщо вони є працівниками банку, який є стороною договору; економічної та фінансової кризи.

Під непереборною силою у банківських договорах слід розуміти масові заворушення, що супроводжуються пограбуваннями, підпалами банківського майна, захопленням приміщень банку, пошкодженням ліній зв'язку, а також терористичні акти, в тому числі хакерські атаки на інформаційну систему банку, якщо вони вчинені

не працівниками банку, який є стороною договору, а також військові дії, надзвичайні погодні умови та стихійні явища, що унеможливають здійснення працівниками банку касових операцій з приймання та видачі готівки, у тому числі із застосуванням платіжних карток через касу банку або банкомат.

Список літератури

1. Гаук Н. Що таке форс-мажор? // Юридичний бюлетень. – № 92 (1125) 6 жовтня 2005 року. – С. 23–25.
2. Примак В. Ознаки непереборної сили у відносинах цивільно-правової відповідальності // Юридична Україна. – 2008. – № 6. – С. 60–67.
3. Хлюв О. Форс-мажор із непереборна сила: їх розмежування у цивільному праві // Право України. – 2005. – № 1. – С. 112–114.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5600642>.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4750937>.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6608581>.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10617757>.

Summary

The article deals with the definition of force – major in a deposit agreement.

Отримано 18.10.2011